

Αγαμέμνων Τσελίκας: «Οι Έλληνες μάθαιναν γράμματα και στην περίοδο της Τουρκοκρατίας»

Ο Αγαμέμνων Τσελίκας, ένας από τους κορυφαίους παλαιογράφους του κόσμου, μιλάει για τη σημασία της παλαιογραφίας και διαλύει όλους τους μύθους για την αγραμματοσύνη των Ελλήνων από την Άλωση μέχρι την Επανάσταση, με αφορμή την έκθεση του ΜΙΕΤ στο παλιό Χρηματιστήριο.

Η αφορμή για να συναντήσω τον Αγαμέμωνα Τσελίκη, φιλόλογο, παλαιογράφο και τέως προϊστάμενο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τραπέζης, ήταν η πολύ σημαντική έκθεση «Πώς οι Έλληνες μάθαιναν γράμματα στην Τουρκοκρατία, από την Άλωση μέχρι την Επανάσταση (1453-1821)» που φιλοξενείται στο παλιό Χρηματιστήριο Αθηνών, στην οποία είναι επιστημονικός σύμβουλος. Η κουβέντα με τον κ. Τσελίκη είναι απολαυστική γιατί είναι ανεξάντλητος, μπορεί να μιλάει για ώρες και να λέει πράγματα που σε εκπλήσσουν, χωρίς να τολμάς να διακόψεις τη ροή του λόγου του.

Η ζωή και το έργο του είναι το ίδιο εντυπωσιακά με τις πληροφορίες με τις οποίες σε βομβαρδίζει και είναι αδύνατο να τις μεταφέρεις όλες στο κείμενο μιας συνέντευξης. Δεν χώρεσαν ούτε τα μισά, ολόκληρο το αφήγημα για τη ζωή του και το πώς ξεκίνησε τη θαυμαστή πορεία του στην παλαιογραφία παραλήφθηκαν, γιατί ήταν αδύνατο να τα συμπεριλάβω αποσπασματικά.

Ο Αγαμέμνων Τσελίκας είναι ένας από τους κορυφαίους (και ελάχιστους) παλαιογράφους που υπάρχουν αυτήν τη στιγμή στον κόσμο, με έργο θαυμαστό. Ως προϊστάμενος του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου του Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης (ΜΙΕΤ) -από όπου αποχώρησε πρόσφατα- αγωνίστηκε για τη δημιουργία μιας μικροφιλομνημικής ελληνικών χειρογράφων από βιβλιοθήκες της Ελλάδας και της Μέσης Ανατολής. Έχει πραγματοποιήσει εκατοντάδες αποστολές, κατά τη διάρκεια των οποίων έχουν φωτογραφηθεί και ψηφιοποιηθεί πολλές χιλιάδες χειρόγραφα και ιστορικά έγγραφα, και έχει ταξιδέψει σε μοναστήρια και βιβλιοθήκες σε όλη την Ελλάδα αλλά και σε όλες τις χώρες όπου υπήρξε ελληνισμός.

Στην έκθεση που θα διαρκέσει μέχρι τις 30 Ιουνίου, με δωρεάν είσοδο, μπορεί κανείς να δει χειρόγραφα και βιβλία που δείχνουν πώς μάθαιναν γράμματα οι Έλληνες μετά την πτώση της βυζαντινής αυτοκρατορίας αλλά και πώς διατηρήθηκε όχι μόνον η γλώσσα αλλά και η ελληνική παιδεία μέσα στους τέσσερις αιώνες οθωμανικής κυριαρχίας.

— Ποιο ήταν το σκεπτικό με το οποίο έγινε αυτή η έκθεση;

Αυτή η έκθεση άρχισε από ένα σκεπτικό που είχε καλλιεργηθεί στον χώρο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου του Μορφωτικού Ιδρύματος εδώ και αρκετά χρόνια. Κι αυτό γιατί μελετώντας τα χειρόγραφα και εκατοντάδες έγγραφα που υπάρχουν στα ιστορικά αρχεία και βιβλιοθήκες, αμέσως το ερώτημα που δημιουργήθηκε ήταν πώς γινόταν η μάθηση της γραφής και πώς η μάθηση της γλώσσας. Τη στιγμή που έχουμε έγγραφα παντός είδους, δικαιπρακτικά, διοικητικά, επιστολογραφίες, πρωτότυπα, γραμμένα από ανθρώπους που ήξεραν γραφή, άσχετα με την ορθογραφία, τη στιγμή που έχουμε πάρα πολλές βιβλιοθήκες στον ελληνικό χώρο και όχι μόνο, με χειρόγραφα που έχουν γραφτεί σε όλη την περίοδο της Τουρκοκρατίας, το ερώτημα ήταν πώς στήθηκαν αυτές οι συλλογές χειρογράφων παράλληλα με τα έντυπα. Εμείς, γνωρίζοντας δηλαδή ότι προέρχονταν από τους εκκλησιαστικούς θεσμούς και τις αυτοδιοικούμενες κοινότητες στον ελληνικό χώρο, ξεκινήσαμε να ερευνήσουμε πώς γινόταν και από την τεχνική πλευρά η μάθηση της γραφής και, βεβαίως, η διδασκαλία της γλώσσας σε όλα τα επίπεδα, από το στοιχειωδέστερο επίπεδο στο οικογενειακό περιβάλλον, μέχρι τις ανώτατες σχολές που λειτουργούσαν στον ελλαδικό χώρο.

Το κάθε βιβλίο, δεν θα έλεγα μόνο το κάθε χειρόγραφο, έχει τη δική του ζωή. Κάποιος και κάπου το έγραψε, κάποιος το αγόρασε, κάποιος το πούλησε, κάποιος το έκλεψε, κάποιος το έκαψε, κάπου χάθηκε, κάπου ξαναβρέθηκε, υπάρχουν πάρα πολλές τέτοιες ιστορίες, οπότε πρέπει να δει κανείς και τη διακίνηση των βιβλίων στον χώρο που μας ενδιαφέρει.

Μέσα στο έργο του Παλαιογραφικού Αρχείου ήταν η καταγραφή των συλλογών και των εγγράφων που υπάρχουν στην Ελλάδα για λόγους καθαρά επιστημονικούς. Μία εργασία η οποία σε περιορισμένη κλίμακα γινόταν και από άλλους φορείς, ανάλογα με τα συγκεκριμένα ενδιαφέροντά τους. Αυτός, πάντως, ήταν ο πρώτος και κύριος σκοπός σε πανελλαδικό επίπεδο της σύστασης του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου ως τμήματος του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τράπεζας ήδη από τη χρονιά της ίδρυσής του, το 1975. Εμπνευστής του ήταν ο καθηγητής νεοελληνικής φιλολογίας και μετέπειτα ακαδημαϊκός Λίνος Πολίτης. Το σκεπτικό του ήταν, τη στιγμή που πάρα πολλές συλλογές χειρογράφων στην Ελλάδα είναι διάσπαρτες σε όλο τον χώρο και μάλιστα σε μοναστήρια και σε χώρους δυσπρόσιτους, το πώς

μπορούσαμε να προσφέρουμε μια σημαντική και ουσιαστική υπηρεσία στους μελετητές, ώστε να μην είναι υποχρεωμένοι ή να ταξιδεύουν ή να πηγαίνουν σε μέρη απρόσιτα, δυσπρόσιτα, ακόμα και να αντιμετωπίζουν καχυποψία και δισταγμούς εκ μέρους των κατόχων των συλλογών. Οπότε με το κύρος που είχε το ίδρυμα και το διοικητικό συμβούλιό του οργανώθηκαν αποστολές σε όλη την Ελλάδα για τη μικροφωτογράφιση χειρογράφων και τη δημιουργία μιας κεντρικής μικροφιλομθήκης, κάτι το οποίο έγινε σε πολύ μεγάλο βαθμό. Για παράδειγμα, το να πάει κανείς στη Σύμη, τότε το '76-77, στα Δωδεκάνησα, ή να πάει στη Σκόπελο, ήταν δύσκολο, κι εμείς οργανώναμε αποστολές ακόμα και με γαϊδουράκια και με αγροτικά αυτοκίνητα. Φωτογραφίζονταν χειρόγραφα, κατετίθεντο σε μια αρχειοθήκη οργανωμένη, δημοσιεύονταν μετά οι κατάλογοι και έτσι ενημερώνονταν οι μελετητές.

— Και πώς κάνατε την επιλογή;

Δεν κάναμε επιλογή, ούτε χρονολογική ούτε περιεχομένου. Ανεξάρτητα αν ήταν στα αρχαία ελληνικά ή στα νέα ελληνικά τα κείμενα, είτε σε άλλες γλώσσες, όπως τα λατινικά, τα ιταλικά ή και τα οθωμανικά, για μας δεν υπήρχε διάκριση. Όλα αυτά ήταν στη διάθεση των μελετητών και χωρίς καμία υποχρέωση εκ μέρους τους, παρά μόνο τη σοβαρή επιστημονική χρήση. Έτσι γυρίσαμε όλη την ελεύθερη Κύπρο, γιατί δυστυχώς δεν την προλάβσαμε όλη. Το '74 με την εισβολή χάθηκαν πολλά πράγματα, κι εμείς φωτογραφίσαμε όσα υπήρχαν, με σκοπό διάσωσης. Αλλά και σε άλλες περιοχές εκτός Ελλάδος, όπως στην Αλεξάνδρεια, στα Ιεροσόλυμα, στη Βενετία, την Ουγγαρία, τη Βουλγαρία. Παράλληλα, όπως εξελίσσονταν οι καταγραφές και οι μικροφωτογραφίες, δημιουργούνταν και σχέσεις με άλλα επιστημονικά ιδρύματα του εσωτερικού και εξωτερικού, πανεπιστημιακές σχολές και ερευνητικά ινστιτούτα. Έτσι ολοένα γινόταν γνωστή η δραστηριότητα αυτή του Μορφωτικού Ιδρύματος, και κατά κάποιον τρόπο αρχίσαμε να συμπορευόμαστε σε όλη αυτήν τη διαδικασία της έρευνας με άλλα επιστημονικά ιδρύματα, δραστηριότητα που βέβαια δεν είναι μόνο ελληνική υπόθεση. Γίνεται και σε άλλες χώρες για τα ελληνικά χειρόγραφα. Εγώ άρχισα να εργάζομαι στο Μορφωτικό Ίδρυμα από το 1980 και με τον Λίνο Πολίτη, που έφυγε από τη ζωή το '82 αλλά έθεσε τις βάσεις και το όραμα για τη λειτουργία του Παλαιογραφικού Αρχείου, κάναμε την εξής συζήτηση: Τα μαζεύουμε τα χειρόγραφα, τα φωτογραφίζουμε, τι τα κάνουμε; Ο κόσμος πώς μπορεί να τα χρησιμοποιήσει, πέρα από τους ελάχιστους ειδικούς, δεδομένου ότι η παλαιογραφία ήταν μια ειδικότητα η οποία δεν διδασκόταν όπως έπρεπε να διδάσκεται στα πανεπιστήμια. Ακόμη και τώρα στις φιλοσοφικές σχολές διδάσκεται ελάχιστα έως καθόλου, στη Θεολογική κάπως περισσότερο, ενώ ήταν εξαιρετικά αναγκαία ως γνώση να διδάσκεται, γιατί οι πηγές βρίσκονταν στα χειρόγραφα και αν δεν υπήρχε η πρόσβαση στα χειρόγραφα, δεν μπορούσαν να υπάρξουν πρωτότυπες μελέτες και δημοσιεύσεις πάσης φύσεως, όχι μόνο φιλολογικές ή θεολογικές, αλλά και στα μαθηματικά, τα νομικά, την ιατρική, την κοινωνιολογία, την οικονομική ιστορία. Και είπαμε να οργανώσουμε μαθήματα ανοιχτά για όλους, ανεξαρτήτως μόρφωσης και επιπέδου, σύμφωνα με το πνεύμα της λειτουργίας του Μορφωτικού Ιδρύματος, έτσι από το '84 και μετά, μέχρι σήμερα, διδάσκεται τακτικότερα η Ελληνική Παλαιογραφία.

— Στα μαθήματα αυτά μπορεί να έρθει όποιος θέλει;

Βεβαίως. Δεν χρειάζεται να έχεις ειδικές γνώσεις. Κι αυτό ήταν πραγματικά πάρα πολύ καλό, γιατί ήρθαν άνθρωποι οι οποίοι ήταν ανύποπτοι αλλά είχαν κάποια έφεση για την ιστορία και την έρευνα και είχαν ακούσει σχετικά για τη σημασία των πηγών, και γι' αυτό η ανταπόκριση ήταν πολύ μεγάλη. Τα μαθήματα αυτά έγιναν θεσμός και άνθρωποι που τα παρακολούθησαν δεν έχουν ξεχάσει τη θητεία τους και τη σπουδή τους στον χώρο αυτόν. Από κει και πέρα, ο καθένας μπορούσε να διαλέξει ό,τι του άρεσε. Κείμενα φιλολογικά, νομικά, ιατρικά, και μαγικά και ιατροσοφικά, τα πάντα. Σήμερα βέβαια που έχουμε μπει στην ψηφιακή εποχή, από τεχνικής και επικοινωνιακής πλευράς τα πράγματα άλλαξαν, αλλά η ουσία παραμένει η ίδια.

— Ποιος είναι ο ρόλος ενός παλαιογράφου;

Ένας παλαιογράφος πρέπει να είναι φιλόλογος. Είναι απαραίτητο αυτό για να μπορείς να διαβάσεις και να αναγνωρίσεις τα κείμενα, φιλολογικά, φιλοσοφικά, θρησκευτικά, μαθηματικά, ιατρικά, νομικά, επίσημα διοικητικά και ιδιωτικά έγγραφα πάσης φύσεως. Η πρωτογενής εργασία μας είναι να προσφέρουμε την πληροφορία, να μπορούμε να περιγράψουμε το περιεχόμενο ενός χειρογράφου με σύστημα και γνώση της βιβλιογραφίας και να δώσουμε όλες τις πληροφορίες με αντίστοιχες δημοσιεύσεις στον ενδιαφερόμενο. Ένας παλαιογράφος ως φιλόλογος από πλευράς θεματολογίας πρέπει να ξέρει τα πάντα ή, βεβαίως, πρέπει να ξέρει να χειρίζεται τα ευρητήρια για παντός είδους κείμενα, από τον Όμηρο μέχρι τον Παπαδιαμάντη. Πρέπει να ξέρει όλη την ιστορία της φιλολογίας για να μπορεί αυτό το οποίο διαβάζει στα χειρόγραφα να το ταυτοποιήσει ως συγγραφή και να το αποδώσει σε συγκεκριμένο συγγραφέα ή σε κατηγορία κειμένων. Πέρα απ' αυτό, όμως, ασχέτως αν είναι ένα χειρόγραφο ή ένα τυπωμένο βιβλίο, ένα κείμενο δημιουργεί μια ατμόσφαιρα. Επομένως δεν είναι μονάχα αυτός ο οποίος το κατασκευάζει - γιατί είναι μία διαδικασία επίπονη το να αντιγράψεις ένα βιβλίο, ήθελε υπομονή, εκπαίδευση, συγκεκριμένο

περιβάλλον εργασίας. Και δεν ήταν κάτι τυχαίο η ανοργάνωτο. Υπήρχαν εργαστήρια όπου αντιγράφονταν βιβλία, κάτι σαν εκδοτικοί οίκοι, και εκεί, επίσης, ανάλογα με το εκδοτικό σύστημα ως προς τη μορφή και την τεχνική, πολλαπλασιάζονταν και διαχέονταν τα κείμενα ευρύτερα. Δηλαδή έχουμε χειρόγραφα όπου το κείμενο είναι μονόστηλο, δίστηλο, με ωραία πρωτογράμματα, με μικρογραφίες και άλλα διακοσμητικά στοιχεία, με πολυτελείς βιβλιοδεσίες. Θέματα που ανοίγουν τον δρόμο σε πιο εξειδικευμένες μελέτες.

— Δείχνει πολλά πράγματα ένα βιβλίο για κάποιον λαό.

Το βιβλίο ως αντικείμενο είναι καθρέφτης του επιπέδου πολιτισμού ενός λαού και από αυτό βγαίνουν πάρα πολλά συμπεράσματα. Το κάθε βιβλίο, δεν θα έλεγα μόνο το κάθε χειρόγραφο, έχει τη δική του ζωή. Κάποιος και κάπου το έγραψε, κάποιος το αγόρασε, κάποιος το πούλησε, κάποιος το έκλεψε, κάποιος το έκαψε, κάπου χάθηκε, κάπου ξαναβρέθηκε, υπάρχουν πάρα πολλές τέτοιες ιστορίες, οπότε πρέπει να δει κανείς και τη διακίνηση των βιβλίων στον χώρο που μας ενδιαφέρει. Για παράδειγμα, φέτος έχουμε την επέτειο των 100 χρόνων της μικρασιατικής προσφυγιάς. Μαζί με τους πρόσφυγες έχουμε και πρόσφυγες βιβλία, χειρόγραφα και έντυπα, αδιάψευστους μάρτυρες του πνευματικού πλούτου του μικρασιατικού Ελληνισμού.

Όλο αυτό το σκεπτικό που σας έχω εκθέσει ήταν η βάση για αυτή την έκθεση. Θέλαμε να δώσουμε απτά και χειροπιαστά δείγματα της δραστηριότητας της μάθησης των γραμμάτων στην περίοδο της Τουρκοκρατίας και τούτο γιατί για την υπόθεση αυτή στον πολύ κόσμο -δεν μιλώ για τους πιο ειδικούς ιστορικούς και φιλολόγους- υπάρχουν πολλά κενά, παρεξηγήσεις και παρερμηνείες. Απέναντι στον πλούτο των βιβλίων, χειρογράφων και εντύπων, που υπάρχουν στις βιβλιοθήκες μας, έστω αυτών που έχουν διασωθεί σε εκκλησιαστικές και δημόσιες, προβάλλουν πολλές δεκάδες λογίων που έχουν καταγραφεί βάσει αυτών των πηγών. Θυμίζω για παράδειγμα το βιβλίο του Κωνσταντίνου Σάθα «Νεοελληνική Φιλολογία: Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων, από της καταλύσεως της βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι της ελληνικής εθνεγερσίας (1453-1821), Εν Αθήναις», 1868, όπου στον κατάλογο προσώπων αναφέρονται 1.350 ονόματα μικρών ή και μεγάλων και σπουδαίων λογίων που έδρασαν και μέσα στον ελληνικό χώρο και εκτός αυτού. Σε αυτόν τον αριθμό αν προστεθούν και τα ονόματα των αντιγραφέων χειρογράφων και των κτητόρων χειρογράφων και εντύπων, ανοίγεται μπροστά μας ένα μεγαλειώδες και μοναδικά παγκόσμιο φαινόμενο. Ένας λαός υπό ξενική αλλοεθνή κατάκτηση που όχι μόνο διατήρησε τη γλώσσα του, τη θρησκεία του και τον πατροπαράδοτο πνευματικό του πολιτισμό, αλλά τον καλλιέργησε και τον αύξησε αξιοθαύμαστα. Κατ' εμέ αυτό είναι που πρέπει να καταλάβει κάποιος βλέποντας την έκθεση αυτή, να πάρει τα ενάυσματα από τα ενδεικτικά εκθέματα και να κάνει τις δικές του αναγωγές και σκέψεις. Δυστυχώς στα σχολεία δεν αναδεικνύεται αυτό το φαινόμενο επαρκώς στις βαθιές και πραγματικές του διαστάσεις. Θα έλεγα πολλές φορές το αντίθετο, γιατί ακολουθούμε τη νοοτροπία πολλών ξένων που μέμφονται σκοπίμως ή και απλόικα τους Έλληνες για αγραμματοσύνη και έλλειψη παιδείας, συγκρίνοντας με τις δικές τους χώρες.

— Η εντύπωση που έχουμε, που μας έχουν περάσει, είναι ότι δεν μάθαιναν γράμματα οι Έλληνες την περίοδο της Τουρκοκρατίας.

Αυτή η εντύπωση καταρρίπτεται άρδην, αν λάβουμε υπόψη μας όσα αναφέραμε. Αλλά τι σημαίνει «μάθαιναν γράμματα». Πρόκειται για τη μάθηση γραφής, ανάγνωσης, διδασκαλίας, εκπαίδευσης σε διάφορα επίπεδα και για εφαρμογή της μάθησης αυτής σε διάφορα κοινωνικά περιβάλλοντα. Μια συστηματική παρανόηση που γίνεται είναι ότι προσπαθούμε να κατανοήσουμε και να ερμηνεύσουμε το φαινόμενο αυτό με όρους και μεμονωμένες εικόνες του σήμερα, ή με αυτούς που μας έχουν περάσει σαν θρόλους και φαντασίες. Οπωσδήποτε το Γένος διαβίωσε υπό κατάσταση δουλείας και προσπαθούσε μέσα στην τεράστια έκταση της εξάπλωσης του ελληνισμού, αναλόγως καταστάσεων και συνθηκών κατά καιρούς, άλλοτε ευνοϊκών και άλλοτε δυσχερών, να επιβιώσει, να διαφυλάξει την παράδοσή του και να αντισταθεί ώστε να μην αλλοτριωθεί. Σε μια σχετικά πρόσφατη ανακοίνωσή μου στο τελευταίο Διεθνές Παλαιογραφικό Συνέδριο που έγινε στο Παρίσι, έκανα λόγο για μια σπουδαία καταγραφή γραφών χειρογράφων που συνέταξε ο Λίνος Πολίτης, επιμελήθηκε η κόρη του Μαρία Πολίτη και εξέδωσε το Ιστορικό και Παλαιογραφικό Αρχείο το 1994. Εκεί ο Λίνος Πολίτης με βάση δημοσιευμένους καταλόγους χειρογράφων καταγράφει 3.052 επώνυμους γραφείς που ανήκουν στον 17ο και 18ο αιώνα. Για τον 17ο 1.320 και για τον 18ο 1.732, με συνολικό αριθμό χειρογράφων 5.349, 2.541 για τον 17ο αιώνα και 2.808 για τον 18ο. Ας σημειωθεί εδώ ότι δεν υπολογίζονται τα ανυπόγραφα χειρόγραφα, δεδομένου ότι ο αριθμός αυτός αποτελεί μόλις το 16,6% του συνόλου των χειρογράφων (32.000 περίπου) που απόκεινται στις βιβλιοθήκες του ελληνικού χώρου, συμπεριλαμβανομένων της Κύπρου, του Σινά, των πατριαρχείων Ιεροσολύμων και Αλεξανδρείας και άλλων χωρών του ορθόδοξου κόσμου. Τα στοιχεία αυτά δείχνουν την τεράστια δραστηριότητα για την παραγωγή χειρογράφων βιβλίων, δεδομένων των συνθηκών. Και, ταυτόχρονα, βάσει των σημειωμάτων των γραφών, καταγράψαμε 248 τόπους όπου χρησιμοποιούνταν ή γράφονταν χειρόγραφα.

— Ποιο ήταν το περιεχόμενό τους;

Ένα μεγάλο ποσοστό ήταν θρησκευτικά χειρόγραφα, βιβλία απαραίτητα για την τέλεση των διαφόρων εκκλησιαστικών ακολουθιών, ιστορικά χειρόγραφα, φυσικής, ιατρικά, λογοτεχνικής φύσεως. Παράλληλα στα αρχεία απόκεινται χιλιάδες έγγραφα εκκλησιαστικά, διοικητικά, ιδιωτικά, δικαιοπρακτικά, αλληλογραφίες εμπορικές και ιδιωτικές, γραμμένα με σύστημα και συγκεκριμένη τυπολογία ή ακόμη και άτεχνα και απελπιστικά ανορθόγραφα. Αυτό είναι ένα μεγαλειώδες φαινόμενο. Έχουμε πολλά πατριαρχικά έγγραφα που είναι ιδρυτικά σχολείων, ιδιαίτερα από τα τέλη του 16ου αιώνα και στον 17ο και στον 18ο αιώνα. Και ήταν φυσιολογικό, γιατί ο χώρος της Εκκλησίας απολάμβανε τα προνόμια που της είχαν παραχωρηθεί από τον κατακτητή και με όποιον τρόπο αυτά ήταν σεβαστά, τόσο οι τοπικοί εκκλησιαστικοί φορείς όσο και οι λαϊκοί, στο πλαίσιο των αυτοδιοικουμένων κοινοτήτων, ίδρυναν σχολεία που λειτουργούσαν, σύμφωνα με τα ιδρυτικά τους έγγραφα, με συγκεκριμένους κανόνες και σύστημα. Εδώ στην έκθεση έχουμε ένα αντίγραφο της επανίδρυσης της Μεγάλης Πατριαρχικής Σχολής στην Κωνσταντινούπολη με συνοδική απόφαση επί πατριαρχείας Καλλινίκου του Β΄ του Ακαρνάνος (1691) και γενναία χορηγία του εμπόρου Μανωλάκη Καστοριανού.

Για την εκτέλεση των θρησκευτικών πράξεων, τις γραμματείες των κοινοτήτων και τη λειτουργία του εμπορίου αυτονόητο ήταν να υπάρχουν άνθρωποι οι οποίοι ήταν εκπαιδευμένοι για τις ειδικές και αναγκαίες χρήσης της γραφής και της ανάγνωσης. Τίποτε δεν μπορούσε να λειτουργήσει αν δεν υπήρχαν άνθρωποι έστω και στοιχειωδώς εκπαιδευμένοι στη γραφή και σύνταξη εγγράφων, αλλά και στην ανάγνωση των απαραίτητων εκκλησιαστικών κειμένων, για να μη ξεχνούμε και την αντίστοιχη μουσική εκπαίδευση που έπαιζε σημαντικό και θαυμαστό ρόλο μέσα στην κοινωνία. Έτσι λοιπόν αβίαστα έρχεται το ερώτημα ποιες ήταν οι μορφές των γραμμάτων που συναντούμε στον ελληνικό χώρο σε όλη αυτή την περίοδο. Από τη μια μεριά έχουμε τις συστηματικές γραφές που ακολουθούν συγκεκριμένους κανόνες σχεδιασμού των γραμμάτων, εξελισσόμενες από την αρχαιότητα μέχρι και σήμερα κατά εποχές και κατά περιοχές. Αυτό είναι ένα τεράστιο θέμα με το οποίο ασχολείται η Παλαιογραφία, που δεν αρκείται μόνο στην τεχνική της ανάγνωσης των παλαιών γραφών αλλά και στην ερμηνεία της εξέλιξης και της χρήσης των γραφικών χαρακτήρων. Η γραφή είναι ένα μέσο επικοινωνίας. Κάποιος που γράφει κάτι γνωρίζει ότι αυτό μπορεί να το διαβάσει κάποιος άλλος, οτιδήποτε και αν είναι αυτό, από μια επιστολή ως ένα φιλοσοφικό δοκίμιο ή μια ιατρική συνταγή. Κατά καιρούς έχουμε και διαφορετικά είδη γραφών. Αλλιώς γράφεται ένα Ευαγγέλιο, αλλιώς ένα νομικό κείμενο, ένα φιλολογικό και άλλα. Αν όμως μπορούμε στο βάθος της μελέτης των σχημάτων των γραμμάτων, θα δούμε ότι το μεγαλειώδες φαινόμενο είναι ότι εμείς, στον ελληνικό χώρο, γράφουμε ελληνικά, τα ίδια γράμματα από πλευράς σχήματος και μορφής που ξεκινούν από την εποχή του Ομήρου και φτάνουν μέχρι σήμερα. Το Α, το Γ, το Ε, το Π αναγνωρίζονται εύκολα και σε μία αρχαία επιγραφή και σήμερα. Αυτήν τη γραφολογική συνέχεια μελετούμε και ερμηνεύουμε και στα μαθήματά μας, άσχετα αν γράφουμε με κεφαλαία ή με μικρά. Αλλά πιο πολύ μέσα από αυτήν την ποικιλία μορφών και σχημάτων βλέπουμε τις συμπεριφορές των ανθρώπων. Σε εκατοντάδες έγγραφα συναντούμε άτεχνες γραφές, όπως και σε τοιχογραφίες των εκκλησιών επιγραφές με πάμπολλες ανορθογραφίες. Αυτό δεν είναι έλλειψη εγγραμματοσύνης όπως την εννοούμε σήμερα. Για τον Έλληνα η ανάγκη να γνωρίζει να γράφει έστω και με αυτά τα απελέκητα γράμματα του Μακρυγιάννη ήταν ταυτότητα ζωής και προσωπικότητας. Εκατοντάδες είναι οι αυτόγραφες υπογραφές αγωνιστών και προυχόντων που συναντούμε στα έγγραφα της Ελληνικής Επανάστασης. Όπως και εκατοντάδες οι διαφορετικοί γραφικοί χαρακτήρες των γραμματικών της διοίκησης και των στρατηγών. Πού άραγε μάθαιναν όλοι αυτοί γραφή και ανάγνωση; Βέβαια στα μικρά σχολεία, άλλα ανεπίσημα και σε μικρό εκκλησιαστικό ή οικογενειακό κύκλο και άλλα ανώτερα και επίσημα στα μεγάλα αστικά κέντρα. Μπορεί πολλές φορές να μας ξενίζει όταν ξεφυλλίζοντας ένα χειρόγραφο ή παλαιό έντυπο βλέπουμε στα περιθώρια των σελίδων ή και στα παράφυλλα της βιβλιοδεσίας την αλφαβήτα με άτεχνα γράμματα. Αυτό είναι ένα τεκμήριο του αγώνα και του πείσματος κάποιων να μάθουν να γράφουν το όνομά τους και να διαβάσουν. Είναι ένα τεκμήριο αγώνα επιβίωσης πνευματικής και αξίζει τον σεβασμό μας. Μπορούμε στην έκθεση να δούμε τέτοια δείγματα. Κι ακόμα ένα από τα γνωστά ποιηματάκια που πολύ παραπονιάρικα έγραφε ένα νέος πρωτόπειρος γραφέας, που έλεγε: «Άρξου χείρ μου αγαθή, γράφε γράμματα καλά, μη δαρθείς και παιδευθείς και εις την πυράν βαλθείς». Αλλά και ένας άλλος: «Ο θέλων γράμματα μαθεῖν και θέλων επαινείσθαι, θέλει πολλές υπομονάς, θέλει πολλές ημέρας, θέλει καλόν σωφρονισμόν, τιμή προς τον διδάσκαλον, δουκάτα εις τας χείρας».

— Πού υπήρχαν σχολές;

Στην έκθεση βλέπουμε έναν χάρτη όπου υπάρχουν σημαδεμένες πολλές τοποθεσίες σε όλη τη γεωγραφική έκταση της λεγόμενης «Καθ' ημάς Ανατολής», όπου λειτουργούσαν επίσημες Σχολές Γραμμάτων, δηλαδή γενικής παιδείας και μόρφωσης. Από την Τραπεζούντα, την Αργυρούπολη του Πόντου, τη Μικρά Ασία, μέχρι τη Θράκη, τη Μακεδονία, την Ήπειρο, την Πελοπόννησο, τα νησιά του Αιγαίου. Ο επισκέπτης επίσης θα εντυπωσιαστεί και με τον θρύλο του «Κρυφού Σχολειού», με τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζεται, όχι

ως συγκεκριμένη πράξη και σύστημα, αλλά σαν συμβολική εικόνα του κρυφού πόθου του κάθε Έλληνα για γνώση και μόρφωση, πόθου του οποίου βλέπουμε την έκφραση στα εκατοντάδες Μαθηματάρια αρχαίων και θρησκευτικών κειμένων, στα σχολικά βιβλία των γραμματικών και των χριστομαθειών και στις πολλές δεκάδες ονομάτων των διδασκάλων.

— Τι είναι τα «μαθηματάρια» για τα οποία γίνεται λόγος στην έκθεση;

Τα «μαθηματάρια» είναι χειρόγραφα βιβλία, τα οποία γράφονταν και χρησιμοποιούνταν για τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας με βάση μια μεγάλη σειρά κειμένων της κλασικής αρχαιότητας και της χριστιανικής γραμματείας. Περιέχουν κείμενα από τον Όμηρο μέχρι τους Πατέρες της Εκκλησίας καθώς και την εκκλησιαστική υμνογραφία. Ο σκοπός της παραγωγής και κατασκευής τους ήταν να εξυπηρετείται η ανάγκη της διδασκαλίας των αρχαίων κειμένων και ταυτόχρονα αυτά να εξηγούνται ή και να ερμηνεύονται με μια σειρά συνωνύμων λέξεων, τόσο από την αρχαία όσο και από την καθομιλούμενη γλώσσα. Με αυτόν τον τρόπο ο χρήστης, διδάσκαλος ή μαθητής, είχε τη δυνατότητα να κινείται μεταξύ αρχαίας και νεότερης γλώσσας μέσα σε έναν ενιαίο γλωσσικό χώρο χωρίς προκαταλήψεις απέναντι στη μία ή την άλλη.

Για να εξυπηρετείται αυτός ο σκοπός εφαρμόστηκε η μέθοδος της διάταξης του κειμένου σε δύο εμφανώς διακριτούς οριζόντιους παράλληλους στίχους, όπου στον μεν κάτω γραφόταν το αρχαίο κείμενο με ευμεγέθη και παχύτερης γραμμής γράμματα, στον δε επάνω αντίστοιχα η εξήγηση της κάθε λέξης με μία ή και περισσότερες συνωνύμες με λεπτότατα γράμματα. Αυτή η μέθοδος είναι η λεγόμενη ψυχαγωγική μέθοδος διδασκαλίας, που έχει τις ρίζες της στα βυζαντινά χρόνια. Δεν επρόκειτο για μετάφραση όπως την εννοούμε σήμερα, αλλά για επιχείρηση πλατύτερης κατανόησης του νοήματος του κειμένου και εμπλουτισμού του λεξιλογίου του μαθητή.

Οι καταγραφές χειρογράφων σε βιβλιοθήκες του ευρύτερου ελληνικού χώρου έχουν αναδείξει έναν μεγάλο αριθμό παρόμοιων χειρογράφων που φτάνει ως και τα 1.500, χρονολογούμενα κυρίως από τα τέλη του 17ου αιώνα μέχρι και τα χρόνια της Επανάστασης. Οι αρχαίοι συγγραφείς που συναντώνται σ' αυτά και κείμενα των οποίων ερμηνεύονται είναι κοντά στους 75, με μια περίπου ισόρροπη επιλογή μεταξύ ποιητών και πεζογράφων, όπως και νοητικών, επιστολογραφικών, υμνογραφικών, ρητορικών και ιστορικών κειμένων. Από τα σημειώματα των γραφών και των κτητόρων, όπως σποραδικά καταχωρούνται στα παράφυλλα των χειρογράφων ή και ανάμεσα στα ίδια τα κείμενα, αντλούμε σημαντικότερες πληροφορίες για τους συντάκτες των ερμηνειών και τις σχολές όπου αυτά χρησιμοποιούνταν. Επίσης έχουμε πληροφορίες για ονόματα διδασκάλων και των μαθητών και κάποιες φορές για την αμοιβή που κατέβαλαν κάποιοι μαθητές στους διδασκάλους τους.

Από φιλολογική πλευρά, δεν είναι πάντα εξακριβωμένο κατά πόσο τα αρχαία κείμενα αντιγράφονταν από κάποια προγενέστερη έντυπη έκδοση ή από παλαιότερα χειρόγραφα. Το εντυπωσιακότερο, όμως, γεγονός είναι το υψηλότατο επίπεδο γλωσσομάθειας και φιλολογικής γνώσης των ερμηνευτών διδασκάλων, οι περισσότεροι των οποίων είναι ανώνυμοι και άγνωστοι. Τεράστιος πνευματικός πλούτος, γλωσσικός θησαυρός, αρχαία και νέα γλώσσα μαζί, αλληλοσυμπληρούμενες και αλληλοερμηνευόμενες. Οι ερμηνευτές δεν διστάζουν να ερμηνεύσουν μίαν αρχαία λέξη άμεσα κατανοητή και κοινή με μια σειρά άλλων αρχαίων και μάλιστα σπάνιων και μοναδικά απαντωμένων λέξεων. Και μαζί μ' αυτές δίπλα δίπλα ξεπετάγεται και μια λέξη της κοινής καθομιλούμενης ή και κατασκευασμένη, ακόμη και της ντοπιολαλιάς του ερμηνευτή, γεγονός που προϋπέθετε ευρύτατη χρήση λεξικών και εκτεταμένες μελέτες, και οξυδερκές γλωσσικό αισθητήριο.

Τα βιβλία αυτά είναι ταυτόχρονα οι αδιάψευστοι μάρτυρες του υψηλότατου επιπέδου όχι μόνο γλωσσομάθειας των διδασκάλων στις πολλές μικρές ή μεγάλες σχολές ανά τον ελληνισμό, αλλά και επάρκειας μόρφωσης και ηθικής παιδείας από βαθύτατους γνώστες της ελληνικής φιλολογικής επιστήμης, γεγονός που δεν έχει αναδειχθεί καθόλου μέσα στη γενική ιστορία της Ελληνικής Φιλολογίας. Και από αυτή την πλευρά θα μπορούσαμε να πούμε ότι έχουμε απτά τεκμήρια ενός άλλου αφανούς αλλά συνεχούς αγώνα για να διατηρηθεί αλλά και να καλλιεργηθεί η αρχαία ελληνική και χριστιανική παιδεία και παράδοση, να μη σβήσει η φλόγα της ανθρωπιστικής μόρφωσης, της πνευματικής προόδου και του πόθου της ελευθερίας. Ένα τέτοιο χειρόγραφο του έτους 1714 παρουσιάζεται σε πανομοιότυπη μορφή με το πρώτο βιβλίο των Ιστοριών του Θουκυδίδη, προερχόμενο από τη βιβλιοθήκη του Ιωάννη Πέζαρου, διδασκάλου στον Τύρναβο της Θεσσαλίας.

Η εμφάνιση του ρεύματος του Διαφωτισμού στον ελληνικό χώρο φυσικό ήταν να προκαλέσει αντιδράσεις και αντιπαραθέσεις ανάμεσα στους νεωτεριστές και στους παραδοσιακούς. Όμως αξίζει να επισημάνουμε ότι και ο Διαφωτισμός, με όποιον τρόπο και με όποια πρωταγωνιστικά πρόσωπα εμφανίστηκε, δεν βρήκε ακαλλιέργητο έδαφος από πλευράς γνώσεων και φιλοσοφικών και επιστημονικών ακόμη. Ας λάβουμε υπόψη μας ότι η αριστοτελική φιλοσοφία δεν έπαψε ποτέ να διδάσκεται με τη χρήση σχολιαστικών

κειμένων της βυζαντινής περιόδου και του μεγάλου Θεόφιλου Κορυδαλέα, όπως επίσης και τα Μαθηματικά και η Φυσική και ως ένα βαθμό η Ιατρική με τα κείμενα του Νικολάου Ιερόπαιδος του εξ Αγράφων. Το σπουδαιότερο όμως κατά την άποψή μου είναι ότι, άσχετα από τις θέσεις των υποστηρικτών της μιας ή της άλλης πλευράς, ανοίγεται ένα πεδίο διαλεκτικής, κάτι που είναι θείο δώρο και ουσιαστικό στοιχείο της ελληνικής διανόησης. Το ότι δεν έπαψε να διδάσκεται, για παράδειγμα, ούτε ο Όμηρος, ούτε η «Θεογονία» του Ησιόδου, ούτε οι τραγικοί ποιητές και ο Αριστοφάνης, ούτε οι «Ωδές» του Πινδάρου, ούτε η «Μεταφυσική» και το «Περί ψυχής» βιβλίο του Αριστοτέλη μέσα σε ένα περιβάλλον έντονα χριστιανικό αποτελεί πάγια παράδοση του ελληνικού πνεύματος και της διαλεκτικής. Και αυτό θεωρώ ότι πρέπει να επισημανθεί ιδιαίτερα.

— Πείτε μου για το απόσπασμα με τον βίο αγίου που υπάρχει στην έκθεση.

Ο επισκέπτης στην έκθεση έχει την ευκαιρία να δει κάποια βιβλία που αποτελούν εναύσματα για παραπέρα σκέψεις. Υπάρχει λόγος που παρουσιάζεται ένα απόσπασμα από βίο αγίου, και μάλιστα σε γλώσσα καθομιλουμένη. Το συγκεκριμένο βιβλίο που περιέχει τους βίους αγίων όλου του χρόνου και τυπώθηκε πολλές φορές στη Βενετία από τον σπουδαίο λόγιο Μάξιμο Μαργούνιο (1549-1602), πέρα από την καθαυτό διδακτική χρήση του, είχε και άλλη λειτουργία. Ο κατακτημένος και καταπιεσμένος Έλληνας είχε ανάγκη από πρότυπα παρηγοριάς αλλά και αντίστασης. Διαβάζοντας λοιπόν σε ομηγύρεις βίους μαρτύρων όπως του Αγίου Γεωργίου και Αγίου Δημητρίου, ή ακόμη και τη Φυλλάδα του Μεγαλέξανδρου, έπαιρνε παραδείγματα ζωής και καρτερίας, προσδοκώντας την ανάσταση του Γένους.

— Γιατί έγινε η έκθεση στον χώρο του Χρηματιστηρίου;

Η έκθεση για την παιδεία σε ένα Χρηματιστήριο για το Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τράπεζας δεν είναι καθόλου παράδοξο ούτε οξύμωρο. Από τα πρώτα κι όλα χρόνια της ίδρυσης της Εθνικής Τράπεζας από τον Γεώργιο Σταύρου, μέσα στους καταστατικούς σκοπούς της ήταν η ανάπτυξη της παιδείας ως βασικό πεδίο και βάθρο της οικονομικής ανάπτυξης του τόπου. Με αυτό το πνεύμα το Μορφωτικό Ίδρυμα άρχισε και συνεχίζει και τώρα τη δραστηριότητά του για την υποστήριξη των ανθρωπιστικών επιστημών και της σύγχρονης ελληνικής τέχνης και μάλιστα με ρηξικέλευθες επιλογές, όπως αρχικά ήταν και η ίδρυση του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου, επιλογή που πάντα εντυπωσίαζε και εντυπωσιάζει πολλούς οικονομικούς και επιστημονικούς φορείς, ιδιαίτερα του εξωτερικού.

«Πώς μάθαιναν οι Έλληνες γράμματα από την Άλωση μέχρι την Επανάσταση» (1453-1821)»

Έως 30/6

Παλαιό Χρηματιστήριο, Πεσμαζόγλου 1, Αθήνα

Καθημερινά 10:00-18:00 (εκτός 12-13/6)

Είσοδος ελεύθερη.